International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(3): 179-182

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(3): 179-182
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 10-04-2024
Accepted: 16-05-2024

Prahallad Mishra
Guest Faculty, Department of Sanskrit, Kalahandi University, Odisha, India

Corresponding Author:
Guest Faculty, Department of Sanskrit, Kalahandi University, Odisha, India

रस सम्प्रदाय शृङ्गार रस विचारः-मेघदूतैकमध्ययनम्

Prahallad Mishra

प्रस्तावना

रसस्य आस्वादयते इति रसः। ये पदार्था आस्वादयन्ते ते रसाः। एकश्च आस्वादयमानः पदार्थाः परमत्मदुखस्तुसोमगध्वादिपदार्था रसपदव्यवहार्थः वर्तन्ते।रस्यतेऽनेनेति रसः यैः पदार्थरास्वादनं विधीयते रसः कथ्यन्ते। अतः शब्श्चरआगवीर्य-शरीरादयो रसाः कथ्यन्ते।रसति रसयति वेत्ति रसः। व्याप्यते व्याप्नोति यन्तत्वं तद् रसपदवाच्यं भवति। अतः परदो जलं शरीगतरसाधातु द्रव्यं पदार्थाशच रसपदे व्यवह्यन्ते। रसनं रस आस्वाद आस्वादरूपः पदार्थे तत्वान्यास्वादरूपत्वाद रसपदवाच्यानि भवन्ति।एतेषु प्रथमं चतुर्थ वा निर्वचनं साहित्यकरसानभिव्यनक्तिय।साहित्यरसा आस्वाद्यमाना आस्वादरूपा वा भवन्ति। प्राचीनसास्कृतसाहित्ये रसपदप्रोयोगे विभिन्नेषु अर्थेषु परिद्दश्यते। कोषग्रन्थेषु रसपदस्यार्थाः सन्ति। आस्वादो जलं वीर्य शृङ्गारादिकाय्रसाः बिषं द्रवः परदो रागाः गहं धातुः तिक्तादायः षड्भोजनरसाः परमात्मा चेति।
साहित्यशास्त्रे रस स्वरूपं रसानुभुतिञ्च सर्वप्रथमं नाट्यशास्त्रप्रणेता भरतमुनिः नाट्यशास्त्रस्य षष्टेऽध्याये प्रतिपादितवान् ।अतो रससिद्धान्तस्य प्रथमः प्रवर्तको भरतमुनिरेव मान्यः।

भवन्ति यात्र श्लोकाः

नानाभिनयसम्यद्धान्भावयन्ति रसानिमान्।
यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेय नाट्ययोकतृभिः।। (६-३४)

नानाद्रव्यैर्यहुबिधैर्व्यञ्जनं भाव्यते यथा।
एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह। (३५)

न भावहीनोऽ स्ति रसो न भवो रसवर्जितः।
परस्परकृता सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत्।। (३६)

व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथाऽन्नं स्वादुता नयेत्।
एवं भाया रसाश्यैव भावयन्ति परस्परम्।। (३७)

रसस्य संज्ञा

रसवादिनः आचार्याः रसं काव्यस्य "आत्मा" इति कथ्यन्ते।रसस्य महत्वमनुभूय भरतमुनिना लिखितम् - न हि रसाहृते कश्चिदर्थः प्रवन्तते। कविराजजगन्नाथेन रसः

काव्यस्य सर्वस्वं वर्न्तते इति उद्घोषयता उक्तं-वाक्यं रसात्मकं काव्यम् इति।
रसनिरूपणप्रसङ्ग पण्डितराजजगन्नाथः लिखति - सहृदयानां हृदयेविद्यमानवासनारूपस्थायिभावः एव विभाव अनुभव - संचरिभावैः। अभिव्यक्तः सन् रसरूपेण परिणतः भवति।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचरिणा तथा।
रसतामेति रत्यदिः स्थयिभावः सचेतसाम्।। (१)

विस्वनाथस्य रसविवेचनोपरि भट्टनायकस्य अभिनव - गुप्तस्य च प्रभावः परिलक्षते। विस्वनाथेन रसास्वादं वर्णयता उक्तम् - मनः तमोगुणं रजोगुणं च अभिभूय सत्त्गुणस्य आधिक्यने च रसस्य साक्षात्कारम् अनुभवं वा करोति। सत्वोद्रकस्थित्यामेव रसोऽनभूयते । अतः असौ रसोऽलौकिकः अखण्डः स्वप्रकाशनन्दः चन्मयः ब्रमानन्दसहोदरश्च भवति। लोकोन्तरचत्कारप्राणः सन् आलौकिकमानन्दं प्रददाति। अतोऽयम् अलौकिकः इति। तदुच्यते:-

सत्वोद्रेकादखण्डे स्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेद्यान्तरस्पर्शशुन्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः।। (२)

लोकोन्तस्चमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमतृभिः।
स्वाकारखवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्याते रसः।। (३)

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मानः सत्वमिहो इत्युक्तप्रकारे बहमामेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्वम्। तस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूय आविर्भावः। अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशिलनम्। अखण्ड इत्येक एवायं विभावदिरत्यादिप्रकाशसुख चमत्कारात्मकः। अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या। चिन्मय इति स्वरूपार्थ मयट्।
चमत्कारश्चित्तविस्तररूपो विस्मयापरपर्य्यायः। तत्पाणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामहहृदयगोष्टीगरिष्टक-विपण्डितमुख्य श्रीमान्नारायणपादैरूक्तम्। अतः रसास्वादानन्तरं तस्य हृदयम् निर्मलं परिष्कृतं च भवति।
रसास्वादनावसरे अन्यस्य कस्यापि विषयस्य ज्ञानं न भवति।
रसः ब्रमवत् स्वयं प्रकाशमानः भवति। अतः रसोऽखण्डः भवति।
मम्मटायण काव्यप्रकाशे रसतत्वस्य स्वरूपमिथ्यं निरुपितम्
यथा –

कारणान्यथ कार्यण सहकारीणि यानि च।
रत्यादेःस्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।। (६)
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यते त्याभिचारिणः।
वाक्तः स तैर्वभावाद्वैः स्थायी भावो रसः स्मृतः।।(७)

रसस्य प्रकार भेदाः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्ररसनिष्पति।
आचार्यविश्वनाथानुसारं रसः नवविधः।

१-शृङ्गार,२-हास्य,३-करुण,४-रौद्र,५-वीर,६-भयानक,७-विभत्स८-अद्भुत,९-शान्त ।

भरतमुनिना नाट्यशास्त्राये च क्रमशः रसानां भावानां च
वर्णनं कृतम्। भरतमुनीरेव मतानुसारं रसः अष्टविधः।

यथा -
१-शृङ्गार,२-हास्य,३-करुण,४-रौद्र,५-वीर,६-भयानक,७-विभत्स,८-अद्भुत
रसस्य स्थयिभावः-
१-रति,२-हास,३-शोक,४-क्रोध,५-उत्साह,६-भयम्,७-जुगुप्स,८-विस्म्य,९-शान्त

शृङ्गार रसस्य भेद
1. विप्रलम्भ
2. संभोग

एव विप्रलम्भ शृङ्गार संभोग शृङ्गार चतुर्विधः
1. पूर्वरागः
2. मानः
3. प्रवासः
4. करुणः

मेघदूते शृङ्गार रसान्वेषणम्:
श्लोकः-१

कश्चित्कान्ताविरहगुरूणा स्वाधिकारात्प्रमतः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा बर्षभोग्येण भर्त्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरूषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु।। (१)

श्लोकार्थ
स्वाधिकारात् प्रमत्तः कान्ताविरहगुरुणा बर्षभोग्येण भर्त्तुः शापेनास्तङ्गमितमहिमा कश्चित् यक्षो जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धछायातरुषु रामगिर्याश्रमेषु वसतिं चक्रे।

समन्वयः

विप्रलम्व शृङ्गारः चतुर्विधाः। तन्मधे प्रभास विप्रलम्व शृङ्गारः अन्यतमः। केनचित् कारणेन यदि नायकः एवं नायिकाः मधे वियोगः स्यात्। तरिः विप्रलम्व शृङ्गारः प्रकाशयन्ते। उक्त श्लोके यक्षः कुबेरस्य शापेन प्रबास रामगिरि आश्रमे प्रवास विप्रलम्व शृङ्गारः रसः भविष्यति।

श्लोकः-२

तस्मिन्नादौ कतिचिदवलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्टः।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श।।(२)

श्लोकार्थः

रामगिरिपर्वते प्रियाविरहदौवल्येन च्युतसुवर्णकटकः कामुको यक्षो मासाऽष्टकं यापितवान्।एकदा आषाढस्य प्रथमदिवसे आक्रान्तकूटम् वप्रक्रीडापरिणतगजं इव मेघं असौ यक्षः विलोकितवान्।

समन्वयः

विप्रलम्व शृङ्गारः चतुर्विधाः सन्ति। अतः करूण विप्रलम्व शृङ्गारः अन्यतमः। यत् नायकः बियाणे यदि नायिकाः नायकः विच्छेदः अभवत्। एवं परस्पराःचिन्तयति। तत्र करूण विप्रलम्व शृङ्गार रसः भवति। अत्र यक्षः प्रियाः वियोगे मियमानः तस्याः शरीरं दुर्बलं कृत्वा तस्याःहस्तकङ्कणं पतितम्।यथा सा याखिनी वियोगे दुःखेन स्तित। अत्र करूण विप्रलम्व शृङ्गार रसः भविष्यति।

श्लोकः-६

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरूषं कामरूपं मघोनः।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।।(६)

श्लोकार्थः

हे मेघ! अहं त्वा जगत् प्रसिद्धः पुष्करावर्त्तकानां कुले प्रसूतिं कामरूपिणं इन्द्रस्य प्रधानपुरुषत्वेन जानामि।अतो भाग्याधीनत्वात् वियुक्त पत्नीको अहं त्वयि याचकत्वेन उपस्तितः।कथ्यते -अधिकगुण पुंसि याचना निष्फलाऽपि ईषत्प्रिया, एतद् वैपरीत्येन अधमे सा सफला सत्यपि ईषदपि न प्रियाः भवति।

समन्वयः

करूण भाबा यक्षमेघं प्रर्थयाति।अत्र करूणविप्रलम्ब शृङ्गार रसः जातः।

श्लोकः-७

सन्तप्रानां त्वमसि शरणं तत्पयोद! प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य।
गन्तब्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्दिकाधौतहर्म्या ।। (७)

हे पयोद! त्वं सन्तप्तानां शरणम् असि,तत् धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य मे सन्देशं प्रियाया हर। वाह्योद्यानस्तितहरशिरश्चन्दिकाधौतहर्म्या अलका नाम यक्षेश्वराणां वसति ते गन्तव्या।

समन्वय

अत्रापि करुणभावः यक्षः मेघान् प्रार्थयति।तथा च करुण विप्रलम्व शृङ्गार रसः रसाणितः अस्ति।

श्लोकः -८

त्वामारूढं पवनपदवीमुद् गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादा श्वसन्त्यः।
कः संनद्धे विरहविधुरं त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः।।

श्लोकार्थः

पवनपदवीम् आरूढं त्वां पथिकवनिताः प्रत्ययात् आश्वसत्यः उद्गृहीताऽलकान्ताः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते। त्वयि संनद्धे अहम् इव यो जनः पराधीनवृत्तिः न स्यात् सः कः अन्यौ विरहविधुरां जायाम् उपेक्षेत।

समन्वयः

मार्गे यक्षमेघस्य किं भविष्यति इति। वर्णयित्वा दुःखदगीतस्य रसनः अस्ति। यत् तस्य दुःखं प्रकातयति। करूण विप्रलम्व शृङ्गार रसः भविष्यति।

श्लोकः -१०

मन्दं मन्दं नुदतु पवनश्चानुकुलो यथा त्वं
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः।
गर्भा धानक्षणपरिचयात्रूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभागं खे भवन्तं बालाकाः।।

श्लोकार्थः

अनुकूलवायुः शनैः शनैः चालयन्ति। भवतः वामे एक चातक पक्षी गौरवेण मधुरं कोलाहलं करोति। गर्भकाल स्वपरिचयात् आकाशे भविष्यन्ति।रिक्तस्थानानि नेत्रग्राहकैः अवस्य सेवितव्यानि ये।

समन्वयः

विप्रलम्व शृङ्गारः चतुर्विधाः सन्ति। अतः विप्रलम्व शृङ्गारः अन्यतमः।यदि केनचित् कारणेन नायकः एवं नायिकाः मधे वियोगः स्यात्। तरिः प्रवास विप्रलम्व शृङ्गार रसः

प्रकाशयन्ते। उक्त श्लोके यक्षः कुबेरस्य शापेन प्रबास रामगिरि आश्रमे स्थित्वा मेघान् कोणं प्रेषितवान्। तत्र प्रवास विप्रलम्व शृङ्गार रसः भविष्यति।

सन्दर्भ

1. मेघदूतम् डः प्रमोद कुमार पाढी
2. साहित्यदर्पणः। डः निरञ्जन पति/डः मिनति राणि पति
3. साहित्यदर्पणः। डः सूर्यमणिरथ
4. संस्कृतवाङ्मयान्तःप्रवेशिका।डा.सोमनाथदाशः
5. book meghadutta,writer kalidash published by london,truber and co.60,paternoster,raw -1867.
6. Natyashastra, writer by pandit kedar nath published by chaukhamba book,new Delhi - 110002.